

Мигалкина Елена Илларионовна – учитель

МБОУ «Столбинская основная общеобразовательная школа им.А.И.Новгородова»

Разработка методического материала для классных руководителей

«Кыталык – Саха норуотун ытык кэтөрө».

**Кыталык – Саха норуотун ытык кэтөрө.
Стерх - священная птица якутского народа.**

Кылаас салайааччытыгар көмө.

Толордо :Мигалкина Елена Илларионовна

Кыталык. Стерх. Кыһыл кинигэҕэ киллэриллибит сэдэх, манан дьүһүннээх улахан туруйа. Холобур, биир саамай ытыгыланар сүгүрүйэр көтөрбүт кыталык буолар. Кыталыгы өбүгэлэрбит олус ытыктыыр буолан Көтөр кыыл диэн ааттаабыттар. Олонхоттон, остуоруйалартан ылан көрдөххө Үрүң Аар Тойон саамай тапталаах кыра кыһын кыталык кыылга кубулутан орто дойду дьонун көрө-истэ, харыстыы, дьолу түстүү сырыт диэн ыппыт.

Кыталыгы атыннык дьолу аҕалар кыыл диэн эмиэ этэрбит мээнэҕэ буолбатах. Бу олоххо олоҕурбут норуот кэпсээннэриттэн ыллахха кыталыктар үнкүүлэрин көрбүт, кыҥкыр-лыҥкыр ырыаларын истибит киһи дьоллоох буолар дииллэр. Икки атаҕынан хаампат оҕо кыталыктар үнкүүлэрин көрөн баран ол ыарыытыттан босхоломмутун туһунан номохтор эмиэ бааллар.

Кырыылардаах тумустаах,
Кырааскалаах атахтаах,
Кынтаҕаркаан быһыылаах
Кыталыкпыт барахсан
Харалдыктаах кырдалларга
Көтөн кэлэн түспүтэ,
Чаҕыл күнү туругурда
Ырыа –тойук туойбута.

Кыталык – бу улахан көтөр, кини үрдүгэ – 140см, кынатын устата 210 — 230, ыйааһына 5 – 8,6кг. Харабын тулатыгар уонна тумсугар түүтэ суох, ити миэстэлэригэр кыһыл өҥнөөх. Харабын иһэ - кыһыл, саһархай өҥнөөх.

Тумса уһун,кыһыл, түмүгэ – эрбии тиийин курдук. Атаҕа уһун, уулаах, бадарааннаах сирдэринэн сылдыарыгар табыгастаах, кыһыллыны өҥнөөх.Кыталык оҕотун хараҕа сыл бастакы анаарыгар халлаан күөҕэ өҥнөөх буолар, онтон саһархай өҥнөнөр. Кыталык 70- уон сылга тийэ олоруон сөп.

Кыталык – күһүн, саас – балыгынан, баҕанан, кыра кэрбээччилэринэн, көтөр оҕотунан, сыммытынан, араас отоннорунан, отунан, кыһын – үүнээйи силистэринэн, ууга үүнэр үүнээйилэр төрдүлэринэн аһылыктанар. Кини уйатын ууга, 30 – 40 см дириннээх, 12 – 15 см үрдүктээх гына уһун отунан оностор. Сыммытын ыам ыйын бүтүүтэ, бэс ыйыгар баттыыр, 29 күн устата. 2 оҕолонор, олоро олус өстөһөллөр, кырбаһаллар. Түмүгэр

биир хайаан да өлөр. Хаалбыт оҕо төрөппүттэриттэн аныгы сааска дылы арахсыбат.

Пааралар иккиэн ыллыылар. Төбөлөрүн кэннин диэки быраҕан уһун, холбуу дорҕооннору таһаараллар. Ырыа кэмигэр атыр кыталык кынатын саратар, тыһы кыталык кынатын кумуччу тутар. Үнкүүлүүлэригэр араас бокулуоннары, ыстаналары, үүнээйи лабаатын быраҕаттыыр курдук хамнаныылары онороллор, кынаттарын тыаһаталлар.

Кыталык Россияҕа уйаланар, ордук Архангельскай уобаласка, Коми республикатыгар, Ямало-ненецкай автономнай уокурукка, Саха сиригэр. Саха сиригэр уйаланар сирдэрэ – Дьааны, Амма, Өлүөнэ, Халыма, Алдан, Индигир. Кыталык кыстыыр сирдэрэ – Кытай, Индия, Афганистан, Иран. Кыталык Аан дойдутаағы Айылҕаны харыстыыр сойуус Кыһыл Кинигэтигэр (Красная книга Международного Союза Охраны Природы (МСОП) уонна да атын испииһэктэргэ киирбит. Саха сиригэр кыталыгы бултуур 1962 сылтан бобуллан турар.

Билинни кэмнэ Саха сириг территориятыгар 400 эрэ кэрингэ көтөр хаалбыт. Хас биирдии саха оҕото, киһитэ, норуота Кыһыл кинигэбэ киирбит көтөргө – кыталыкка харыстабыллаахтык сыһыаннаһахтаах. Кыталыктары элбэтэр наадатыттан Россияба – Ямало-ненецкэй уокурукка – Куноватскай, Тюменскай уобаласка – Белозерскай заказниктар тэриллиттэр. Саха сириг кыталыктарын элбэтэр наадатыттан Кытайга Поянг күөлгэ национальнай резерват оноһуллубут.

Саха сириг айылҕата сүрдээх баай. Манна саас аайы көтөр арааһа сыммыт баттаан, оҕо таһааран, уустарын ханатан бараллар. Былыр саха быстар-ойдор күнэ тирээтэбинэ, айылҕа тыһыттан бэриһиннэрэн күүс-сэниэ ылынара. Хас биирдии киһи айылҕа суруллубут, суруллубатах сокуонун тутуһан, саха сиэрин-туомун кэспэккэ бултуур буоллабына, көтөр – сүүрэр сүтэр куттала суоһуо суоҕа. Сахабыт сириг кэрэ айылҕата кэхтибэтин, эстибэтин туһугар айылҕабытын харыстыы сылдыһахтаахпыт.

Саха сиригэр кыталык киһи саамай сөбүлүүр, ытыктыыр көтөрдөрүгэр киирэр. Кыталык саха киһитин итэҕэлигэр биир миэстэни ылар. Айыылар, удаҕаттар кыталык мөссүөнүнэн киһиэхэ көстөллөр диэн итэҕэийи баар. Кыталыгы өлөрөр аньыынан аабыллар.

Кылбаа манан кыталыктар Аар Айылҕа маанылаах көтөрдөрө. Сирдээҕи дьонно үтүөнү, сырдыгы кэрэхэлээн орто туруу бараан дойдуга көмөлтө буолан түстэхтэрэ.

Кыталык алгыһа

Аҕыс иилээх-саҕалаах,
Айыы тыына добуһуоллаах,
Аан ийэ дойдуга!
Айыы аймаҕа үөскүөбүттэн
Үтүөкэннээх Үрүн Аар Тойоммут,
Кынкыр-лынкыр ырыалаах,
Кынталдьыйар үнкүүлээх,
Тапталлаах Кыталык кыысчаанын
Күн уруу дьонугар
Сылаас хараҕынан көрөн,
Сымнаҕас быһыытынан билгэлээн,
Үрүн тыыннарын
Өллөйдөөтүн диэн!
Хара тыыннарын
Харыһыйдын диэн!
Айыы кыыла онорон
Орто дойдуга ыппыта.

Үрүн күнтэн көнтөстөөх,
Айыы дьоно буоламмыт
Үөрэбит-көтөбүт!
Ылынабыт!
Сүгүрүйэбит!